

ભૃગુકચ્છ-મુનિસુવ્રતના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

મધ્યકાલીન શ્વેતાંબર જૈન સાહિત્યમાં, 'ભૃગુકચ્છ-વિભૂષણ', 'ભૃગુપુરાલંકાર', અને 'ભૃગુપુરમંડન' સરખાં ગરિમાપૂત વિશેષણોથી સમલંકૃત, ભરૂચના પુરાતન અને પરંપરા-પ્રતિષ્ઠિત જિન મુનિસુવ્રતના તીર્થ સંબંધ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ખરતરગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિના કલ્પપ્રદીપ(ઈસ્વીસન્ના ૧૪મા શતકનો પૂર્વાર્ધ)માં^૧ પશ્ચિમ ભારત સ્થિત પ્રસિદ્ધ-મહિમા શત્રુંજયાચલ, ઉજ્જયંતગિરિ, અને અન્ય મોટાં જૈન તીર્થો^૨ સાથે ભરૂચના મુનિસુવ્રત જિનની ભરૂઅચ્છ મુણિસુવ્વયં^૩ કહી ગણના કરી છે; અને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ચતુરશીતિ જૈન મહાતીર્થ સંબંધ કલ્પમાં ભૃગુપત્તને અનર્ઘ્યચૂડઃ શ્રીમુનિસુવ્રતઃ કહી પ્રસ્તુત જિનના તીર્થનું ગૌરવપૂર્વક સ્મરણ કર્યું છે^૪. 'અશ્વાવબોધ તીર્થ' અને 'શકુનિકાવિહાર'નાં જોડિયાં અભિધાનથી સુવિશ્રુત ભૃગુપુરતીર્થનાયક સુવ્રતસ્વામીનાં તીર્થાવતાર-મહિમાસ્વરૂપ-મંદિરો પછીથી ધવલકકક (ધોળકા) અને શત્રુંજય પર્વત પર બંધાયેલાં^૫, જે તેના મધ્યકાલીન મહિમાનું સૂચન કરી જાય છે.

સોલંકીયુગ અને પ્રાક્ર-સોલંકીકાળનું આ વિખ્યાત જૈન યાત્રાધામ ૧૩મા શતકના અંત ભાગ પછી સ્થપાયેલા મુસ્લિમ શાસનને કારણે વિનષ્ટ થયું, અને આજે તો કેટલીયે સદીઓથી તે તીર્થના અસલી મહિમાનો વિચ્છેદ થયો છે. છતાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પુનરુદ્ધાર દ્વારા તે ટકી રહ્યું હોવાના ઈસ્વીસન્ના ૧૪મા-૧૫મા શતકના ઓછામાં ઓછાં બે પ્રમાણો તો ઉપલબ્ધ છે : જેમકે નાગેન્દ્રગચ્છીય દેવેન્દ્રસૂરિના ચંદ્રપ્રભચરિત્ર(સં. ૧૨૬૪ / ઈ. સ. ૧૨૦૮)ની સં. ૧૪૯૪ ઈ. સ. ૧૪૩૮માં લખાયેલી દાતાની પ્રાંતપ્રશસ્તિમાં ભૃગુપુરતીર્થ અને તેના અધિનાયક શ્રી સુવ્રતાર્હતનો ઉલ્લેખ છે^૬ : યથા :

અસ્તિ સ્વસ્તિ પદં રેવાતટ કોટીરસન્નિભં ।

પુરં ભૃગુપુરં નામ તીર્થં શ્રીસુવ્રતાર્હતઃ ॥૧૧॥

અને તપાગચ્છીય દેવસુંદરસૂરિશિષ્ય જ્ઞાનસાગર વિરચિત મુનિસુવ્રતસ્તોત્ર^૭(૧૪મા શતકનું આખરી ચરણ)માં પ્રથમ પદના પ્રથમ ચરણમાં જ ભૃગુપુર-સંતિષ્ઠમાન જિન સુવ્રતને વંદના દીધી છે : યથા :

શ્રીકૈવલ્યાવગમવિદિતાશેષવસ્તુસ્વભાવ-

ભાવદ્વેષિપ્રમથનપટું દોષનિર્મુક્તવાચમ્ ।

મક્તિપ્રહ્વિત્રિભુવનનતં સુવ્રત શ્રીજિનાહં
 દેવ સ્તોવ્યે ભૃગુપુરમહીમૌલિમૌલે ભવન્તમ્ ॥

જિનસુવ્રતનું પશ્ચાત્કાલીન, સંભવતયા ૧૭મા સૈકાનું, સાધારણ કલા-કોટીનું મંદિર તો અત્યાર સુધી ભરૂચમાં હતું, જેનો કેટલાંક વર્ષોથી જીર્ણોદ્ધાર શરૂ થયો છે^૯; પરંતુ વચ્ચેના ગાળામાં તીર્થની પુરાણી ગરિમા પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો થયા હોય તો તે જાણમાં આવ્યા નથી.

પુરાતન એવં મહિમ્ન તીર્થ હોવાને કારણે એનું માહાત્મ્ય કથતાં પૌરાણિક ઢંગનાં જૈન કથાનકો-આખ્યાયિકાઓ મધ્યકાળથી પહેલાના સમયમાં ઘડી કાઢવામાં આવ્યાં હશે, જેનાં ૧૨મા-૧૩મા શતકમાં શિલ્પિત શિલાપટ્ટોમાં આલેખનો મળી આવ્યાં છે^{૧૦}; પણ એ દંતકથાઓનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય શૂન્યવત્ હોઈ સંપ્રતિ ચર્ચા એવં પર્યવલોકનમાં તે છોડી દીધાં છે. ભૃગુકચ્છના આ જૈન તીર્થના ઇતિહાસ સંબંધ જે કંઈ વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ય છે તેનો અહીં સપ્રમાણ સાર રજૂ કરીશું. આ વિષયમાં સૌથી અર્વાચીન ઉલ્લેખો વાઘેલાયુગના છે, જેને ગવેષણાનું આરંભબિંદુ બનાવી આગળ વધીશું.

મધ્યકાળ

વાઘેલાયુગ (ઈસ્વી. ૧૩મી શતાબ્દી)

૧. સાંપ્રતકાળે ‘જગચ્ચિંતામણિ સ્તોત્ર’ નામે પ્રસિદ્ધમાં રહેલ, પણ જેને ‘પ્રબોધચૈત્યવંદનસ્તોત્ર’ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે^{૧૦} તે, પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિમાં આરંભે પ્રક્ષિપ્ત અપભ્રંશ-પ્રભાવિત ગાથામાં શત્રુંજયગિરિ-સ્થિત જિન ઋષભ, ઉજ્જયંતાયલાધીશ જિન નેમિનાથ, અને મોઢેરપુરમંડન મહાવીર સાથે ભરૂચના જિન મુનિસુવ્રત (તથા મહુરીના પાર્શ્વનાથનો) ઉલ્લેખ છે : યથા :^{૧૧}

જયઉ સામિઉ રિસહુ સેતુંજિ ।
 ઉજ્જિજત પહુ નેમિ જિણુ ।
 જયઉ વીરં મોઢેરમંડણુ ।
 ભરુવચ્છિ મુણિસુવ્વઉ
 મુહરિ પાસુ દુહ-દંડ-ખંડણુ ।

આ ગાથા વિધીપક્ષીય (અંચલગચ્છીય) પાઠમાં નહીં પણ ખરતરગચ્છીય તથા તપાગચ્છીય પાઠમાં મળે છે. (ગાથા અલબત્ત ૧૩મા શતકથી વિશેષ પ્રાચીન જણાતી નથી.)

૨. આગમગચ્છીય જિનપ્રભસૂરિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨૪૦-૧૨૭૫) વિરચિત

નિ. એ. ભા. ૨-૧૧

સર્વથૈત્યપરિપાટી-સ્વાધ્યાયમાં^{૧૨} તીર્થોની નામાવલીમાં ભરૂચનો પણ સમાવેશ છે :

સોરિયપુરિ વાણારસિ રમ્મિ
સોપારહ્ ભરુઅચ્છિ પુરમ્મિ ।
વિમલગિરી-વેભારગિરિમ્મિ
તામલિત્તિ-ઉજ્જેણી-રમ્મિ ॥૧૮॥

૩. ઈ. સ. ૧૨૩૧ અને ૧૨૫૩ વચ્ચે લખાયેલી આંચલિક મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત પ્રાકૃત અષ્ટોત્તરી તીર્થમાલા અંતર્ગત ભરૂચના સમડીવિહાર એવં અશ્વાવબોધતીર્થ, તથા સુદર્શનાદેવીનો ઉલ્લેખ કરી ત્યાંના જીવંતસ્વામીતીર્થ અને સુવ્રત જિનને નમસ્કાર કર્યા છે^{૧૩} :

ભરુઅચ્છે કોરંટગ સુવ્વય જિયસત્તુ તુરગ જાઇસરો ।
અણસણ સુર આગંતુ, જિણમહિમ મકાસિ તો તહિયં ॥
અસ્સાવબોહતિત્થં જાયં તં નામ પુણ વિ બીયમિણં ।
સિરિસમલિયા-વિહારો સિંહલધુય કારિ ઉદ્ધારો ॥
જિઅસત્તુ આસ સમલી, પાસ સુપાસા સુદંસણા દેવી ।
નિયનિય મુત્તિહિં અજ્ઞાવિ, સેવંતે સુવ્વયં તહિયં ॥
ઇકારલ્લરક ચુલસી સહસ્સ વરિસ જસ્સ તહિં ।
જીવંત સામિ તિત્થે ભરુઅચ્છે સુવ્વયં નમિમો ॥

—અષ્ટોત્તરી-તીર્થમાલા ૭૭-૮૦

૪. ભૃગુપુરતીર્થના થૈત્યવાસી અધિષ્ઠાતા વીરસૂરિ-શિષ્ય જયસિંહ સૂરિની 'તેજપાલ-પ્રશસ્તિ' (આ. ઈ. સ. ૧૨૨૫-૧૨૩૦) અનુસાર પ્રસ્તુત સૂરિના ઉપદેશથી તેજપાળ મંત્રીએ મુનિસુવ્રતના (મૂલપ્રાસાદ તેમ જ તેને ફરતી જિણમાલા ૩૫ ૨૪ દેવકુલિકાઓ માટે) ૨૫ હેમદંડ કરાવી આપેલા તેમ જ ત્યાં પાર્શ્વનાથ અને જિનવીરની પ્રતિમાઓ મુકાવેલી^{૧૪}. આ ઘટનાની પુષ્ટિ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના એક અન્ય સમકાલિક, હર્ષપુરીયગરજ્ઞના નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની પ્રશસ્તિમાં મળે છે^{૧૫} : યથા :

ભૃગુનગરમૌલિમળ્લનમુનિસુવ્રતતીર્થનાથભવને યઃ ।
દેવકુલિકાસુ વિશતિમિતાસુ હૈમાનકારયદ્ દળ્લન્ ॥

—નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ, ૮૨

તપાગરજ્ઞીય જિનહર્ષસૂરિના વસ્તુપાલચરિત્ર(સં. ૧૪૯૭ / ઈ. સ. ૧૪૪૧)માં^{૧૬} ઉપર કહી તે હકીકત ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક વિશેષ વિગતો પ્રસ્તુત ઉપલક્ષમાં નોંધાયેલી

છે^{૧૭}. વધુમાં વસ્તુપાલે શત્રુંજયગિરિ પર 'ભૃગુપુરાવતાર(જિન સુવ્રત)'નું 'અશ્વાવબોધ' અને 'સમલિકા-વિહાર ચરિત્રપટ્ટ' સાથે મંદિર કરાવેલું તેવું સમકાલિક અને ઉત્તરકાલિક લેખકો કહે છે^{૧૮}.

૫. વસ્તુપાલ-તેજપાલના સમકાલિક, ચિત્રવાલકગચ્છ(પછીથી કહેવાયેલા તપાગચ્છ)ના જગચ્છંદ્ર સૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિએ ભૃગુકચ્છના જિન સુવ્રતને સંબોધીને પ્રાકૃત સુદર્શનાચરિત્ર (પ્રાય: ઈસ્વી ૧૨૩૦-૧૨૬૦ વચ્ચે) રચ્યું છે, જેના પ્રારંભમાં સમલિકાવિહારનો પણ ઉલ્લેખ છે^{૧૯} : યથા :

વંદિતુ સુવ્વયજિણં સુદરિસણાણ પુરંમિ ભરુયચ્છે ।

જહ સવલિયાવિહારો કરાવિઓ કિં પિ તહ....॥

—સુદંશણાચરિય, ગુચ્છ. ૧.૧.

આ પ્રમાણોથી એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે મંદિરનું ઈ.સ. ૧૨૨૫-૧૨૩૦ પૂર્વે અસ્તિત્વ હતું. આ તથ્યનાં જે વિશેષ સોલંકીયુગ (ઈસ્વી. ૧૨મી શતાબ્દી) ગ્રંથસ્થાદિ પ્રમાણો મળી આવે છે તે હવે ક્રમવાર નોંધશું.

સોલંકીયુગ (ઈસ્વી. ૧૨મું શતક)

૬. વિ.સં. ૧૨૩૮ / ઈ.સ. ૧૧૮૨માં ભૃહદ્ગચ્છીય (વાદી) દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિની ઉપદેશમાલાપ્રકરણ-વિશેષવૃત્તિ ભૃગુપુરે સુવ્રતજિનના અશ્વાવબોધતીર્થમાં રહેલાં વીરજિન સમક્ષ સમર્પિત થયેલી તેવો તેની પ્રાંત-પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે^{૨૦} : યથા :

પ્રકૃતા સમર્પિતા ચ શ્રીવીરજિનાગ્રતો ભૃગુપુરેઽસૌ ।

અશ્વાવબોધતીર્થે શ્રીસુવ્રતપર્યુપાસ્તિવશાત્ ॥

આથી પ્રસ્તુત તીર્થ ઈ.સ. ૧૧૮૨ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતું તેમ સિદ્ધ થાય છે.

૭. તેજપાલ મંત્રીના સમયમાં અને ઉપર કથિત સં. ૧૨૩૮વાળા ઉલ્લેખમાં હતું તે સુવ્રતસ્વામીનું જિનભવન ઉદયનમંત્રીના પુત્ર દંડનાયક આંબડ કિંવા આમ્રભટ્ટે નિમવિલું એવા નિર્દેશો તો ઉપર કથિત જયસિંહસૂરિની પ્રશસ્તિમાં જ છે^{૨૧}. પછીના ચરિતકારો-પ્રબંધકારોએ પણ તે ઘટનાની દંતકથાના સંભાર સાથે સવિસ્તૃત નોંધ લીધી છે^{૨૨}.

પ્રબંધચિંતામણિકાર મેરુતુંગાચાર્ય (સં. ૧૩૬૧ / ઈ.સ. ૧૩૦૫) અને અનુગામી પ્રબંધકારોના કથન અનુસાર ઉદયનમંત્રીની મરણ સમયની અધૂરી રહી ગયેલી એમની તીર્થોદ્ધારની મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે પુત્ર વાગ્ભટ્ટ મંત્રીએ શત્રુંજય પર યુગાદિદેવના જૂના કાશ્મય મંદિરને સ્થાને, અને દ્વિતીય પુત્ર આમ્રભટ્ટે ભૃગુકચ્છમાં જિન સુવ્રતના પુરાતન

આલયને સ્થાને નવીન ભવનોનાં નિર્માણ કરાવ્યાં^{૨૭}. રાજગચ્છીય પ્રભાચંદ્રના પ્રભાવકચરિત(સં. ૧૩૩૪ / ઈ.સં. ૧૨૭૮)ની નોંધ અનુસાર ભરૂચના સુવ્રતમંદિરને કાજનું તેમ જ જીર્ણવસ્થામાં જોઈ આંબડે તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો^{૨૮}. પણ પ્રભાચંદ્રાચાર્યથી ૯૨ વર્ષ પહેલાં, અને આંબડ દંડનાયકના સમકાલિક, રાજગચ્છીય સોમપ્રભાચાર્ય પોતાના જિનધર્મપ્રતિબોધ(સં. ૧૨૪૧ / ઈ.સં. ૧૧૮૫)માં પ્રસ્તુત જિનાલય હેમચંદ્રાચાર્યના આદેશથી દંડનાય આંબડે કરાવ્યું તેમ કહે છે^{૨૫}. જે હોય તે; દંડનાયક આમ્રભટ્ટે તે મંદિર કરાવ્યું તેટલી વાત તો સિદ્ધ છે જ.

પ્રબંધોમાં આમ્રભટ્ટ કારિત આ જિનભવનની નિર્માણમિતિ સં. ૧૨૨૦ / ઈ.સં. ૧૧૬૪^{૨૬} કે સં. ૧૨૨૨ / ઈ.સં. ૧૧૬૬^{૨૭} બતાવવામાં આવી છે, જે વિશ્વસનીય જણાય છે. (બે મિતિઓ વચ્ચે ખાસ ફરક નથી. પહેલી કદાચ શિલાન્યાસની અને બીજી કુંભાધિરોપણની હશે.) શત્રુંજયેશ આદીશ્વરની વાગ્ભટ્ટ દ્વારા નવનિર્માણની મિતિ સં. ૧૧૧૦ વા ૧૧૧૨ / ઈ.સં. ૧૧૫૫ કે ૧૧૫૭ છે. ભરૂચનું આમ્રભટ્ટનું નવું મંદિર તે પછી એક દશકા પછી બંધાયું હોવાનું માનવામાં કોઈ જ બાધા નથી. આ મંદિર વાસ્તવમાં બંધાયાનો સમકાલિક અભિલેખીય નિર્દેશ ધોળકામાં વાગ્ભટ્ટ મંત્રીએ કરાવેલ ઉદયનવિહારના ખંડિત પ્રશસ્તિ લેખમાં મળે છે^{૨૮}.

વર્તમાને પ્રસ્તુત શકુનીવિહારના અવશેષો હિ.સં. ૭૨૧ / ઈ.સં. ૧૩૨૧માં બંધાયેલી^{૨૯} ભરૂચની જુમા મસ્જિદમાં છુપાયેલા છે. મંદિરના ગર્ભગૃહની (કે ગૂઢમંડપની) જિન-મંગલ-મૂર્તિવાળી જબ્બર દ્વારશાખા^{૩૦}, સ્વલ્પાલંકૃત સ્તંભો^{૩૧}, અને કેટલાક નાના મોટા, અલંકારપ્રચુર અને ખૂબસૂરત ભાતના વિતાનો છે^{૩૨}. આમ્રભટ્ટના મંદિરના રંગમંડપનો વિશાળ કરોટક લગભગ ૩૦ ફીટ વ્યાસનો હશે^{૩૩}. આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં આ મંદિર સારું એવું મોટું હશે તેમ લાગે છે. પ્રભાવકચરિતકાર મૂળ પ્રાસાદની અવગાહના (કર્ણમાને) ૧૭ હસ્તની બતાવે છે. એ હિસાબે એનો વિસ્તાર (ભદ્ર-વ્યાસ) લગભગ (૧૭' x ૧૬' x ૨=૫૧')=૫૧ ફીટનો હશે, જે પ્રમાણ શત્રુંજયના વાગ્ભટ્ટ મંત્રીકારિત આદીશ્વરના સંપ્રતિ વિદ્યમાન મંદિરના માન નજીક આવી રહે છે. આથી પ્રાસાદ મધ્યમાનના મેરુ જાતિનો હશે તેવો અંદાજ નીકળી શકે છે. (મસ્જિદની ભીતરના આ મંદિરના ઉપયોગમાં લેવાયેલા અવશેષો આ ક્વાસનું સમર્થન કરે છે.) એમ જણાય છે કે મંદિરની રચનામાં મૂળ પ્રાસાદ, ગૂઢમંડપ, છ ચોકી કે નવચોકી, રંગમંડપ, અને રંગમંડપ ફરતી ૨૪ દેવકુલિકાઓ હતી, જે કુંભારિયાના મૂળ ઈ.સં. ૧૧૩૫ના અરસામાં બંધાયેલા, પાસિલ મંત્રીના નેમિનાથના મંદિરના તળચ્છંદનું સ્મરણ કરાવે છે. દેખીતી રીતે જ આમ્રભટ્ટે તીર્થના ગૌરવને અનુરૂપ અને ઉદયન મંત્રીના પરિવારનાં નામ, શાન, અને સમૃદ્ધિ સાથે સુસંગત એવું ઉદાર માનનું અને યથોચિત અલંકારસંપન્ન મંદિર બંધાવેલું^{૩૪}.

આત્રભટ્ટે કરાવેલી આ નવરચનાને પૂર્વે તે સ્થળે જે મંદિર હતું તેનો નિર્દેશ દેતાં પણ કેટલાંક સાહિત્યિક પ્રમાણો મળે છે, એક અભિલેખીય પણ હાલમાં, સન ૧૯૮૭ના અંતિમ મહિનાઓમાં પ્રાપ્ત થયું છે, જે વિષે આગળ જોઈશું.

૮. એક અપભ્રંશ ભાષા નિબદ્ધ ચતુષ્કના પ્રથમ પદ્યમાં શ્રી મુનિસુવ્રત અને ભૃગુકચ્છ સ્થિત સમલિકાવિહારને વંદના દીધી છે^{૩૫} :

સિરિમુણિસુવ્વયસામિ કામબાણેહિં અગંજિય ।

સિદ્ધ પહુનવરંગિ અંગિ કુંકુમસરિ રંજિય ॥

નીલુપ્પલુદલ સામિવન્ન સોભાગસુ સુંદર ।

ભરુયચ્છિં નયરિ સમલીયાવિહારિ વંદં પરમેસરુ ॥૧ા

ભાષા અને પદ્યબંધ હેમચંદ્રના સમયની અપભ્રંશનું સ્મરણ કરાવે છે.

૯. એક ૨૩ કડીયુક્ત પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ મુનિસુવ્રતસ્વામિસ્તોત્રનો આરંભ આ પ્રમાણે થાય છે^{૩૬}.

ભરુયચ્છલચ્છિવવચ્છથલંતરરૂ તારહારસારિચ્છ ।

છળહરિણલંછળત્થાપવવયળ મુણિસુવ્વય ! નમો તે ॥

અહીં પણ ભરુચના હરિણલંછન વિભૂષિત મુનિસુવ્રતને નમસ્કાર કર્યા છે. આ રચના ૧૨મા શતકના પૂર્વાર્ધની હોય તેમ જણાય છે.

૧૦. શકુનિકાવિહારનો ઉલ્લેખ કરતો સં. ૧૨૦૧ / ઈ. સં. ૧૧૫૫નો એક પબાસણ લેખ જુમા મસ્જિદના સમારકામમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે^{૩૭}. પ્રસ્તુત લેખની મિતિ આત્રભટ્ટ-કારિત પુનરુદ્ધાર પૂર્વેની છે^{૩૮}.

હવે ૧૨મા શતકના આરંભનાં કેટલાંક મિતિયુક્ત સાહિત્યિક પ્રમાણો જોઈએ.

૧૧. હર્ષપુરીય ગચ્છના શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્ર(પ્રાકૃત : સં. ૧૧૮૩ / ઈ. સં. ૧૧૩૭)ની પ્રાંતપ્રશસ્તિમાં કહ્યા મુજબ, પ્રસ્તુત ચરિત્ર ધવલકક્ક(ધોળકા)ના મુનિસુવ્રતના “ભૃગુકચ્છ-જિનભવન”માં (ભરુયચ્છચનામજિણભવણો) (એટલે કે ભૃગુપુરાવતાર સુવ્રતજિનના મંદિરમાં), ધવલ શ્રાવક અને ધોળકાના સંઘની વિનંતીને લઈને (પદ્મીથી) આશાપલ્લીમાં રચેલું^{૩૯}. ચરિત્ર લગભગ ૧૧,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હોઈ તેને બનાવતાં ઓછામાં ઓછું બે-એક વર્ષ તો લાગ્યાં જ હશે; એ હિસાબે ઈ. સં. ૧૧૩૫માં શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોળકામાં આવ્યા હોવા જોઈએ અને તદન્વયે ધોળકાનું પ્રસ્તુત ભૃગુપુરાવતારનું મંદિર તે મિતિથી કેટલાક કાળ પહેલાં બંધાઈ ચૂક્યું હશે. અવતાર-સ્વરૂપ મંદિર ઈ. સં. ૧૧૩૫ પહેલાનું

હોઈ ભરૂચનો મૂળ શકુનિકાવિહાર એનાથી સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાચીન હોવો જોઈએ; એટલું જ નહીં પણ તેનું મહિમાસ્વરૂપ મંદિર બંધાવા જેટલી ખ્યાતિ તેણે જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજના કાળ, કે તે પૂર્વે, પ્રાપ્ત કરી લીધી હોવી જોઈએ, અને એ વાત લક્ષમાં લેતાં મંદિર સારું એવું પુરાતન હોવાનો સંભવ છે.

૧૨. ઈસ્વીસન્ના ૧૨મા શતકના આરંભમાં ભરૂચના શકુનિકાવિહારમાં સમર્પિત થયેલા કે લખાયેલા બે ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓ પણ આ મંદિર ઈ.સં. ૧૧૩૫ પૂર્વે હતું તેવું નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરે છે. પહેલી પુષ્પિકા અનુસાર ચંદ્રકુલના દેવભદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૬૮ / ઈ.સં. ૧૧૧૨માં મુનિસુવ્રત અને વીરના ભવનથી મંડિત ભૃગુકચ્છ નગરમાં આમ્રદત્તની વસતિમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર રચ્યું^{૪૦} : યથા :

સોવન્નિડયમંડિયમુણિસુવ્વય-વીરભવણમગ્ગીણ ।

ભરુચચ્છે તેહિં ઠિણ્હિં મંદિરે આમદત્તસ્સ ॥

વળી પ્રસ્તુત સૂરિએ, છેલ્લી કહી તે કૃતિથી એક દાયકા પહેલાં, એમના જ કથન અનુસાર, “સુવર્ણકળશથી મંડિત” મુનિસુવ્રતના મંદિરવાળા ભરૂચ નગરમાં સં. ૧૧૫૮ / ઈ.સં. ૧૧૦૨માં કથારત્નકોશની (કહારયણકોસોની) રચના કરી^{૪૧} : યથા :

કંચળકલસવિહૂસિયમુણિસુવ્વયભવણમંડિયમ્મિ પુરે ।

ભરુચચ્છે તેહિં ઠિણ્હિં એસ નીઓ પરિસમત્તિ ॥

—કથારત્નકોશ-પ્રશસ્તિ

આથી મંદિર પ્રસ્તુત મિતિ—ઈ.સં. ૧૧૦૨—થી અગાઉ પણ અસ્તિત્વમાં હતું તેવું સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય થઈ જાય છે.

૧૩. સં. ૧૧૬૨ / ઈ.સં. ૧૧૦૬માં રચાયેલ, અજ્ઞાતગચ્છીય વીરચંદ્રસૂરિશિષ્ય દેવસૂરિ કૃત જીવાનુશાસનમાં, મહાતીર્થોમાં અશ્વાવબોધતીર્થની ગણના થયેલી છે^{૪૨}.

સોલંકીયુગ (ઈસ્વી. ૧૧મું શતક)

૧૪. શૈલીની દૃષ્ટિએ ૧૨મા શતકનું હોઈ શકે તેવા એક અજ્ઞાતકર્તૃક મુનિસુવ્રતજિનસ્તવનું આદ્ય કાવ્ય ભૃગુકચ્છ જિન સુવ્રતને ઉદ્દેશે છે^{૪૩} :

શ્રીકૈવલ્યાઽવગમવિદિતાઽશેષવસ્તુસ્વભાવં,

ભાવદ્વેષિપ્રમથનપટું દોષનિર્મુક્તવાચં ।

ભક્તિપ્રહ્નં ત્રિભુવનનતં સુવ્રતશ્રીજિનાઽહં

દેવ ! સ્તોષ્યે ભૃગુપુસ્મહીમૌલિમૌલે ! ભવન્તમ્ ॥૧॥

૧૫. આ સિવાય સંગમસૂરિ કૃત 'ચૈત્ય પરિપાટી સ્તવન' (ઈસ્વીસન્ ૧૦૭૫-૧૧૦૬ વચ્ચે)માં નર્મદા તીરે ભૃગુકચ્છના શકુનિકાવિહારના જિનપતિ મુનિસુવ્રતનો જય ગાયો છે^{૪૪} :
યથા :

હરિવંશભૂષણમણિભૃગુકચ્છે નર્મદાસરિત્તીરે ।

શ્રીશકુનિકાવિહારે મુનિસુવ્રતજિનપતિર્જયતિ ॥૧૧॥

૧૬. પાછળ ઉલ્લિખિત શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રમાંના એક અન્ય કથન અનુસાર કર્તાના પ્રગુરુ—હર્ષપુરીયગચ્છના અભયદેવસૂરિના—ઉપદેશથી ધર્ક્કટવંશીય વરણગ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર 'સંતૂય' (સુવિખ્યાત સાંતૂમંત્રી) એ ભરૂચના સમલિયા-વિહાર પર સુવર્ણકલશો ચઢાવેલા^{૪૫} : યથા :

વરણગસુયં સંતૂયસચ્ચિવં મણિકુળ મરુચચ્છે

સિરિસંવલિયાવિહારે હેમમયા રોવિયા કલસા ॥૧૨॥

અભયદેવ સૂરિ સિદ્ધરાજના શાસનના આરંભનાં વર્ષો સુધી વિદ્યમાન હતા; અને પ્રસ્તુત ઘટના ઈ.સ. ૧૧૦૦ કે તેથી થોડું પહેલાં બની હશે. આપણે ઉપર જોયું તેમ ઈ.સ. ૧૧૦૨માં તો સુવર્ણકળશથી મંડિત મુનિસુવ્રતના મંદિરની નોંધ મળે છે જ. સાંતૂમંત્રીના સંદર્ભમાં "સુવર્ણકળશો" બહુવચનમાં પ્રયોગ હોઈ સંભવ છે કે એમના સમયમાં હતું તે મંદિર પણ પછીથી આમ્રભટ્ટ દ્વારા નવનિર્મિત વિહારની જેમ ચતુર્વિંશતિ જિનાલય હોય.

૧૭. બપ્પભટ્ટિસૂરિની પરંપરામાં થયેલા, યશોભદ્રસૂરિ-ગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિ અપરનામ 'સાધારણાંક'ના ચૈત્યપરિપાટીસ્તવન^{૪૬} (ઈસ્વીસન્ની ૧૧મી સદીનું ત્રીજું ચરણ^{૪૭})માં પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થોની નામાવલીમાં ભૃગુકચ્છનો સમાવેશ છે^{૪૮}. આથી સુવ્રતજિનના તીર્થની ખ્યાતિ તે કાળ પૂર્વની માનવી ઘટે.

૧૮. પ્રભાવકચરિતકાર (ભૃગુકચ્છના મુનિસુવ્રત જિનાલયના અધિષ્ઠાયક) વિજયસિંહસૂરિના ચરિતમાં પ્રસ્તુત આચાર્ય પુરાતન આર્ય ખપટની પરંપરામાં થયાનું જણાવે છે. પ્રસ્તુત મંદિર ભરૂચમાં અકસ્માત લાગેલ આગથી કેવી રીતે ભસ્મ થઈ ગયું અને આગમાં બચી ગયેલ તીર્થનાયકની પ્રતિમા માટે સૂરિએ બ્રાહ્મણોએ આપેલ ફાળાથી કેવી રીતે ફરીથી બંધાવ્યું તેનું ત્યાં વૃત્તાંત આપ્યું છે. પ્રભાચંદ્રાચાર્ય વિજયસિંહસૂરિને બહુ પુરાણા આચાર્ય માનતા હોય તેમ લાગે છે. નેમિસમાહિત ધિયાં. નામથી શરૂ થતા નેમિનાથના મનોહર સ્તોત્રના કર્તા આ વિજયસિંહસૂરિ છે અને તેમણે તે ઉજ્જયંતગિરીશ અરિષ્ટનેમિને ઉદ્ભોધીને (યાત્રા સમયે) રચ્યાનું પ્રભાચંદ્ર કહે છે^{૪૯}. બીજી બાજુ કલ્યાણવિજયજીનું કહેવું છે કે આ સૂરિ આમ્રભટ્ટથી બસો-અઢીસો વર્ષથી વિશેષ પુરાણા કાળે થઈ ગયાનું લાગતું નથી^{૫૦}. સ્તોત્રની

સુચારુ શૈલી, સ્વાભાવિક છંદોલય, તેમ જ ઓજ અને પ્રાસાદિકતા જોતાં તે મધ્યકાળની આરંભિક સદીઓનું તો લાગે છે પણ એથી વિશેષ પ્રાચીન નહીં^{૫૧}. આ સૂરિના કાળને ઐતિહાસિક કારણોસર મેં ઈસ્વીસનની ૧૧મી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધનો માન્યો છે^{૫૨}.

સોલંકીયુગ (ઈસ્વી. ૬શમ શતક)

૧૯. આનાથી પ્રાચીનતર પ્રમાણ કડીની પાર્શ્વનાથની મધ્યમૂર્તિવાળી જિનત્રયપ્રતિમાના શં.સં.૯૧૦ / ઈ.સં.૯૮૯ના લેખમાં મળે છે. પ્રસ્તુત પ્રતિમા ભૃગુકચ્છની “મૂલવસતી”માં સ્થાપવામાં આવેલી. પ્રસ્તુત મૂલવસતીથી સુવ્રતસ્વામીનું પુરાતન મંદિર જ વિવક્ષિત હોવાનું માની શકાય. લેખ આ પ્રમાણે છે^{૫૩}:

આસીન્નાગેન્દ્રકુલે લક્ષ્મણસૂરિર્નિતાન્તશાન્તમતિઃ ।

તદ્ગચ્છે ગુરુતરુચન્ નામ્નાડડસીત્ શીલરુ (ભ)દ્રગણિઃ ॥

શિષ્યેણ મૂલવસતૌ જિનત્રયમકાર્યત ।

ભૃગુકચ્છે તદીયેન પાર્શ્વિન્નગણિના વરમ્ ॥

શક સંવત્ ૯૧૦

પ્રાક્રમધ્યકાળ

રાષ્ટ્રકૂટયુગ (ઈસ્વી. ૧૧મ શતક)

૨૦. કૃષ્ણાર્ષિના શિષ્ય જયસિંહ સૂરિ સ્વકૃત ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ(સં. ૯૧૫ / ઈ. સં. ૯૫૯)માં લાટદેશચૂડામણિ, સમલિયા-વિહાર તથા તીર્થકર મુનિસુવ્રતની પ્રતિમાથી વિભૂષિત એવા મહાનગર, ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ કરે છે તથા પ્રસ્તુત મંદિરની સિંહલદ્વીપની રાજપુત્રી સુદર્શનાએ કરાવેલ એવી તત્ સંબંધની પ્રસિદ્ધ જૈન પૌરાણિક કથાનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે^{૫૪} : યથા :

અત્થિ સિરિલાહ્લેસ-ચૂડામણિભૂયં અણેગ-દિવ્વ-ચ્છેરયાણુગયં સડલિયાવિહાર-હિટ્ટિય-સણ્ણિહિય-પાહિહેર-મુણિસુવ્વયતિત્થયર-પડિમા-વિભૂસિયં ભરુચ્છં નામ મહાનયરં તિ ।

આથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે મુનિસુવ્રતનું તીર્થ ઈસ્વીસનના ૯મા શતકના મધ્યમાં પણ પ્રસિદ્ધિમાં હતું અને તેને લગતી પૌરાણિક આખ્યાયિકા પણ જાણીતી હતી. તે ધ્યાનમાં લેતાં તીર્થ તે સમયથી પણ સારું એવું પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

પ્રાક્રાષ્ટ્રકૂટ યુગો

લભ્યમાન સીધાં પ્રમાણોનો સિલસિલો અહીં અટકે છે. પ્રબંધોમાં આ તીર્થની વિશેષ

પ્રાચીનતા સંબંધે કેટલાક ઇશારાઓ છે; પણ ઈસ્વીસન્ના છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં રચાઈ ચૂકેલી, અને એ કારણસર વિશેષ પુરાણી ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ જાળવતી, આગમિક ચૂર્ણિઓમાંથી સમર્થન મળી શકે તો જ તે વાતોનો વિશ્વાસ કરી શકાય. પણ આગમિક સાહિત્યનાં મળે છે તે પ્રમાણો પરોક્ષ છે. આપણા મુદ્દાને તે કેટલે અંશે ઉપકારક થઈ શકે તેનો નિર્ણય એકદમ તો થઈ શકે તેમ નથી, પણ અહીં તે જોઈ જવાં જરૂરી છે :

૧. ભરૂચ બૌદ્ધોનું એક મહત્વનું કેન્દ્ર હતું. ત્યાં ઈસ્વીસન્ના આરંભકાળના, અરસામાં એક સ્તૂપ હોવાની પાછોતરા કાળના જૈન સાહિત્યની સૂચના છે^{૫૫}. અને શાક્યમુનિનું ત્યાં એક મંદિર પણ હતું, જે મોટે ભાગે મહાયાન સંપ્રદાયનું અને વાકાટક-ત્રૈકૂટક કાળનું હશે. ભરૂચના બે બૌદ્ધ ઉપાસકોએ નાસિક પાસે મનમોડીમાં એક શૈલ-વિહાર કરાવેલો તેવી ત્યાંની ઈસ્વીસન્ની બીજી શતાબ્દીના અરસામાં અભિલેખમાં નોંધ મળે છે^{૫૬}. ભરૂચમાં જૈનો પણ હતા અને તેમની અને બૌદ્ધો વચ્ચેના ટકરાવના જુદા જુદા કાળના ત્રણેક કિસ્સાઓ પૃથક્ પૃથક્ પ્રાચીન-અર્વાચીન જૈન સાહિત્યમાં નોંધાયેલા છે, જેના સંદર્ભ અહીં કંઈક અંશે ઉપયુક્ત છે :

અ. બૌદ્ધો સાથે વાદમાં અભિભૂત થઈ શ્વેતાંબરાચાર્ય જિનાનંદને ભરૂકચ્છ છોડવું પડેલું અને તેઓ સંઘ સમેત વલભીમાં આવી રહ્યા^{૫૭}. કેટલાક કાળ બાદ તેમના શિષ્ય મલ્લે (પછીથી મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ) ભૃગુકચ્છમાં બૌદ્ધોનો પરાભવ કર્યો. દ્વાદશારનચર્યક સરખા જૈન ન્યાયના ગહન ગ્રંથના રચયિતા, તેમ જ સિદ્ધસેનાચાર્યના સન્મતિ-પ્રકરણ નામક પ્રાકૃત ભાષા નિબંધ દાર્શનિક ગ્રંથ (પ્રાયઃ ઈસ્વી પંચમ શતી પૂર્વાર્ધ) પર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ, તેમ જ પ્રમાણ વિષયક કોઈ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચનાર મલ્લવાદીનો સમય છેલ્લા પ્રયાસો મુજબ ઈ.સ. ૫૫૦-૬૦૦ના ગાળામાં મૂકી શકાય^{૫૮}.

આથી સ્પષ્ટ છે કે ગુપ્ત-વાકાટક-કલચુરિ કાળ દરમિયાન ભરૂચ જૈન કેન્દ્ર હતું. એ કાળથી પણ પૂર્વે જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રતિમા-પૂજન કેન્દ્રસ્થ બની ચૂક્યું હતું. સંભવ છે કે જિન મુનિસુવ્રતનું ભવન પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દી પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવી ગયું હોય. (મુનિસુવ્રત સ્વામીની સલેખ કુષાણકાલીન પ્રતિમા મથુરામાંથી મળી છે. એટલે ઈસ્વીસન્ની બીજી-ત્રીજી સદીઓમાં વર્ધમાન, પાર્શ્વ, અરિષ્ટનેમિ, જિન ઋષભ, અને સંભવાદિ અર્હત્ જિનો સાથે જિન મુનિસુવ્રતની પણ ઉપાસના થતી હતી.)

બ. આવશ્યકચૂર્ણિ(આ. ઈ.સ. ૬૦૦-૬૫૦)ના કથન અનુસાર જૈનાચાર્ય જિનદેવને બૌદ્ધો સાથે થયેલા ભરૂચમાં વાદમાં બૌદ્ધોનો પરાજય થયેલો; અને બે બૌદ્ધ ત્રિક્ષુઓ-ભદંતમિત્ર અને કુષાલે-જિનદેવનું શિષ્યત્વ સ્વીકારેલું^{૫૯}. આ પહેલાં પણ એક અન્ય બૌદ્ધ

ભિક્ષુ, નામે ગોવિંદાચાર્ય, તેમના શિષ્ય થયેલા. હાલ અનુપલબ્ધ ગોવિંદનિર્ધુક્તિના કર્તા આ ગોવિંદાચાર્ય મનાય છે. અને તેમનો સમય ઈસ્વીસન્ની ચોથી-પાંચમી શતાબ્દીનો અને એથી ગુપ્તયુગીન જણાય છે^{૬૦}. મલ્લવાદીના સમયથી આ ઘટનાઓ વહેલી બની હોય તેમ લાગે છે.

ક. પ્રભાવકચરિતમાં વીર નિર્વાણથી ૪૮૪ વર્ષ બાદ થઈ ગયેલા મનાતા આર્ય ખપટે બૌદ્ધો પાસેથી “બિલાડાના મોઢામાંથી દૂધનું વાસણ છોડાવે તેમ” અશ્વાવબોધતીર્થ છોડાવ્યાની નોંધ મળે છે. જો કે આ નોંધ જે સમય અનુષંગે છે તેનાથી તો ઘણી મોડી ગણાય; પણ તેનો આનુશ્રુતિક આધાર આચાર્ય મલયગિરિની આવશ્યકવૃત્તિ (આ. ઈ. સ. ૧૧૪૦-૧૧૮૦ના ગાળામાં) અને તેથી થોડું અગાઉ આમ્રદત્તસૂરિની આખ્યાનકમણિકોશ-વૃત્તિ (સં. ૧૧૮૧ / ઈ. સ. ૧૧૩૫) અને એનાથી પણ જૂની ભદ્રેશ્વરસૂરિની કહાવલિ (પ્રાય: ઈસ્વી ૯૫૦-૧૦૦૦)^{૬૧} છે : અને આ સૌનો આધાર આવશ્યકચૂર્ણિ છે. સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધ જેટલા, ચૂર્ણિ જેટલા જૂના સમયમાં પણ ખપટાચાર્ય સાથે ચમત્કારપૂર્ણ કથાંશ જોડાઈ ગયેલો હોઈ સદરહુ આચાર્ય પુરાતન તો હોવા જોઈએ. સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણના બૃહત્કલ્પભાષ્ય(છઠ્ઠું શતક, મધ્યભાગ)માં પણ ખપટાચાર્ય માટે “વિદ્યાબલિ” એવું વિશેષણ દીધું હોઈ ખપટાચાર્ય સંબદ્ધ કિંવદંતીઓ આવશ્યકચૂર્ણિના સમયથી પણ એક શતાબ્દી અગાઉ પ્રચારમાં હતી એટલું તો સુનિશ્ચિત છે.

આ અનુષંગે અહીં બે વાત પર વિચારવાનું રહે છે. વી. નિ. ૪૮૪ બરાબર ઈ. સ. પૂ. ૪૩ યા તો ઈ. સ. ૭^{૬૨} થાય. પણ ૧૩માથી ૧૭મા શતકના જૈન સાધનોમાં—પ્રબંધો-પટ્ટાવલીઓ ઈત્યાદિમાં—પુરાતનાચાર્યો માટે જે એકદમ ચોક્કસ મિતિઓ દઈ દેવામાં આવી છે તે બહુ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. છતાં ઉપર કથિત ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં પ્રસ્તુત આચાર્યનો ઉલ્લેખ હોઈ આ આચાર્ય પુરાણા છે અને તેમનો ભરૂચ સાથે સંબંધ છે તેટલી વાત તો સ્વીકારવા જેવી છે; અને પ્રબંધકારના ‘વીર નિર્વાણ’ના વર્ષને જો ‘વિક્રમ સંવત્’માં ઘટાવીએ તો પૂર્વોક્ત બનાવનું વર્ષ ઈસ્વીસન્ ૪૨૮નું આવે, જે એમનો સંભાવિત કાળ હોઈ શકે.

આર્ય ખપટાચાર્ય પ્રસ્તુત જિનમુનિસુવ્રતનું મંદિર બંધાવેલું એવું તો કોઈ જ કહેતું નથી. મંદિર તે પૂર્વે કોઈક રૂપે હતું એવો ધ્વનિ મધ્યકાલીન લખાણોમાંથી ઊઠે છે. પ્રબંધો એક તરફથી મૌર્ય સંપ્રતિ (ઈ. સ. પૂ. ૩જી શતાબ્દીનું ચોથું ચરણ) દ્વારા તેનો ઉદ્ધાર થયાની અને બીજી તરફથી પાલિતસૂરિ પ્રથમ અને સાતવાહન રાજા (ઈ. સ. દ્વિતીય શતકનો ઉત્તરાર્ધ) તેમ જ પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક વિભૂતિ સિદ્ધસેન દિવાકરના ગુરુ વૃદ્ધવાદિસૂરિ તેમ જ વિક્રમાદિત્યની (ઈસ્વીસન્ની ૪થી પમી શતાબ્દી) સાથે પણ શકુનિકાવિહારને સાંકળે છે.

ઢ. નભોવાહન(ક્ષત્રપ નહપાણ : આ. ઈ. સ. ૩૩-૭૦)ના સમયમાં ભરૂચમાં ઉત્તમ

(નિર્ગન્થ) કવિ (પણ કુરૂપ) એવા આર્ય વજ્રભૂતિનો અહીં નિવાસ હોવાનું આવશ્યકચૂર્ણિમાં નોંધાયેલું છે^{૧૩}. આથી ઈસ્વીસનૂની પહેલી શતાબ્દીના ત્રીજા-ચોથા ચરણમાં, ક્ષત્રપયુગના આરંભે, અહીં નિર્ગન્થ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનો વાસ હશે તેમ લાગે છે. (પ્રસ્તુત વજ્રભૂતિ આર્ય વજ્રના શિષ્ય વજ્રસેનના શિષ્ય હશે?) જે હોય તે, પણ આ બધી વાતો એક અનુગુપ્તકાલીન નોંધ અને પશ્ચાત્કાલીન કથાનકોની જ હોઈ એના પર ભૃગુકચ્છ મુનિસુવ્રત જિનના મંદિરની મૂળ સ્થાપનાના સમય સંબંધ કોઈ પણ જાતનો મદાર બાંધવા માટે ઓછામાં ઓછું મૈત્રકકાળ જેટલાં પુરાણાં પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે, જે હાલમાં તો ક્યાંયે નજરે પડતાં નથી^{૧૪}.

ટિપ્પણો :

૧. વિવિધ તીર્થકલ્પ, પ્રથમ ભાગ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, સં. જિનવિજય, ગ્રંથાંક ૧૦, શાંતિનિકેતન ૧૯૩૪.
૨. એજન, “મથુરાપુરીકલ્પ,” પૃ. ૧૯.
૩. એજન.
૪. વિ. તી. ક., પૃ. ૮૬.
૫. ધોળકાના પ્રસ્તુત જિનાલયનો ઉલ્લેખ આમદેવસૂરિએ આખ્યાનકમણિકોશની પ્રશસ્તિમાં કરેલો છે; જ્યારે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે શત્રુંજય પર યુગાદીશ્વરના મુખ્ય મંદિરની સંનિધિમાં કરાવેલા ‘ભૃગુપુરાવતાર મુનિસુવ્રત’ના મંદિરનો વસ્તુપાલ સંબંધ લખનારા સમકાલિક તથા ઉત્તરકાલિક લેખનો, અભિલેખાદિ સાહિત્યમાં મળે છે. અહીં આ મુદ્દો ગૌણ હોઈ તત્સંબંધ સંદર્ભગ્રંથો ટાંક્યા નથી.
૬. આ નોંધ ૨૫ વર્ષ પહેલાં કયા કંટેલોગમાંથી ઉતારી હતી તેનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી અહીં સ્ત્રોતની નોંધ આપી શક્યો નથી. વર્તમાને મને ઉપલબ્ધ હતી તે હસ્તપ્રત સંબંધની બધી જ સૂચિઓ જોઈ ગયેલો પણ ઉપર્યુક્તની માહિતી તેમાંથી જડી આવી નહોતી.
૭. “શ્રીમુનિસુવ્રત-સ્વામિ-સ્તવનમ્,” *Ancient Jaina Hymns*, Ed. Charlotte Krause, Scindhia Oriental Series No-2, p. 19.
૮. આ લેખ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યાં સુધીમાં તો પ્રસ્તુત જિનાલયનું નવનિર્માણ સંપન્ન થઈ ચૂક્યું હશે.
૯. અશ્વાવબોધતીર્થ સાથે શકુનિકાવિહારના રૂપકને દર્શાવતા આવા શિલાપટ્ટો આબૂ (લૂણવસહી), કુંભારિયા, જાલોર (સુવર્ણગિરિ) આદિ સ્થિત જિનાલયોમાં જોવા મળે છે. આ બધા જ પટ્ટો ૧૩મી શતાબ્દીથી પ્રાચીન હોય તેવું જણાતું નથી.
૧૦. આ અભિધાન (સ્વ.) હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ પ્રયોજ્યું હોવાનું સ્મરણ છે. એમનો મૂળગ્રંથ હાલ મારી સામે ન હોઈ તેનો સંદર્ભ દઈ શકતો નથી.
૧૧. જુઓ શ્રી પ્રતિકમણસૂત્ર, સં. ભીમસિંહ માણેક, મુંબઈ ૧૮૮૮, પૃ. ૫૯. આ સ્તોત્ર “જગચિંતામણિસ્તોત્ર” તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રી પંચપ્રતિકમણસૂત્રાણિ અંબાલા સીટી ૧૯૩૭, સહિત ઘણે સ્થળે છપાયેલું છે.

૧૨. જુઓ “આગમગચ્છીય આઠ જિનપ્રભસૂરિ કૃત સર્વ-ચૈત્ય-પરિપાટી-સ્વાધ્યાય,” સંઠ રમણિક શાહ, *Aspects of Jainology Vol. II, Pt- Bechardas Doshi Commemoration Volume*, Eds, M. A. Dhaky and Sagarmal Jain, Varanasi 1987, p. 111, ગાથા ૧૮.
૧૩. (સ્વઠ) પઠ બાબુલાલ સવચંદ શાહે પ્રસ્તુત તીર્થમાલાની વિશેષ હસ્તપ્રતોના મિલાનથી મુદ્રિત પાઠને સુધારી તૈયાર કરેલી મુદ્રણયોગ્ય પ્રતમાંથી આ ઉદ્ધત કર્યું છે. દુર્ભાગ્યે પ્રસ્તુત સંશોધિત પ્રત અઘાવધિ છપાઈ નથી.
૧૪. વિગત માટે જુઓ “શ્રીજયસિંહસૂરિવિરચિતા વસ્તુપાલતેજપાલપ્રશસ્તિ:,” સુકૃતકીર્તિકાશ્લોલિન્યાદિ વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિસંગ્રહ,” સંઠ મુનિ પુણ્યવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૫, મુંબઈ ૧૯૬૧, પૃઠ ૩૮-૩૯, પઘક્રમાંક ૬૩-૭૩.
૧૫. એ જ ગ્રંથ, પૃઠ ૨૬.
૧૬. વસ્તુપાલચરિત્ર, પ્રસ્તાવ ૪, સંઠ પંઠ હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર ૧૯૧૧, પૃઠ ૫૨-૬૫, ૨૨૮-૨૨૯.
૧૭. એજન.
૧૮. જુઓ સમરસિંહ કૃત સુકૃતસંકીર્તન, શ્રી જૈન-આત્માનંદ-સભા, ભાવનગર વિઠ સંઠ ૧૯૭૪ (ઈઠ સંઠ ૧૯૨૮), સર્ગ ૧૧, ૧૨, પૃઠ ૯૬; નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ કૃત “વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ,” શ્લોઠ ૭૪, સુઠ કીઠ કઠ પ્રઠ સંઠ, પૃઠ ૨૭.
૧૯. સુવંશળા ચરિત્ર, સંઠ ઉમંગવિજય ગણિ, બાલાપુર ૧૯૩૨, પૃઠ ૧.
૨૦. *Catalogue of Palm-leaf manuscripts in the Sāntinātha Jain Bhaṇḍāra*, Pt.2, G.O.S. 149, Ed. Muni Punyavijayaji, Baroda 1966, p. 288.
૨૧. સુઠ કીઠ કઠ પ્રઠ સંઠ, શ્લોઠ ૬૬, પૃઠ ૩૮.
૨૨. પ્રભાવક ચરિત્ર, સંઠ મુનિ જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૧૩, અહમદાબાદ-કલકત્તા ૧૯૪૦, પૃઠ ૨૦૭.
૨૩. પ્રબન્ધચિંતામણિ, નવીન સંસ્કરણ, દુર્ગાશંકર કેઠ શાસ્ત્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ, અંક-૧૬, મુંબઈ ઈઠ સંઠ ૧૯૮૮, પૃઠ ૧૪૨.
૨૪. પ્રઠ ચઠ, પૃઠ ૨૦૭.
૨૫. કુમારપાલ ચરિત્ર સંગ્રહ, સંઠ મુનિ જિનવિજય, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક-૪૧, મુંબઈ ઈઠ સંઠ ૧૯૫૬, પૃઠ ૧૦૧.
- ૨૬-૨૭. આ વિગતો કોઈ પઠાવલી અને વીરવંશાવળીમાંથી લીધેલી તેવું સ્મરણ છે; પણ બંને સ્ત્રોતો આ પળે નજર સામે ન હોઈ તેની સ્ત્રોત-સંબદ્ધ નોંધ લઈ શકાઈ નથી.
૨૮. મૂળે આ અભિલેખ પંઠ લાલચંદ્ર ગાંધીએ જૈન સત્ય પ્રકાશના કોઈ અંકમાં છપાવેલો, પછીથી દિનેશચંદ્ર સરકાર અને ડૉઠ મંજુલાલ મજમુદારે *Epigraphia Indica*ના કોઈ અંકમાં ચર્ચા સમેત પુનઃપ્રકાશિત કરેલો તેવું સ્મરણ છે.

૨૯. વિગત માટે જુઓ Jas. Burgess, *On the Muhammadan Architecture of Bharoch, Cambay, Dholka, Champanir And Muhmudabad in Gujarat*, ASWI, Vol VI, Edinburgh 1896, pp. 20-22, and Pls. II- XVI. તેમાં રજૂ થયેલી છતો પૈકીની થોડીક J. M. Nanavati and M. A. Dhaky, "The ceilings in the temple of Gujarat," *Bulletin, Museum and Picture Gallery Baroda*, Vol. XVI-XVII, Baroda 1963માં Pls. 35, 40, and 54 રૂપે પ્રગટ થઈ છે.
૩૦. Burgess, Pl. V.
૩૧. Burgess, Pl. II.
૩૨. Burgess, Pls. X-XVI.
૩૩. રૂબરૂ માપ લીધેલું તેને આધારે. અલબત્ત, અઠ્ઠાંશના મૂળ કરોટકને સ્થાને ૧૪મી સદીમાં અલ્પાલંકૃત નવો કરોટક કરેલો છે.
૩૪. છતોનાં કદ ઉપરથી એવો અંદાજ નીકળી શકે છે.
૩૫. "Munisuvrtasvāmi-stuti," *The Government Collection of Descriptive Catalogue of the Manuscripts in Bhandarkar Oriental Research Institute*, Ed. Hiralal Rasikdas Kapadia, Poona 1962, p. 61.
૩૬. *Ibid*, "Munisuvratasvāmi stotra," p. 62.
૩૭. ડા. ઉમાકાંત શાહ સાથેની મારી આજથી સોળેક વર્ષ પૂર્વેની મુલાકાત દરમિયાન વડોદરામાં પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ(ASI)ની કચેરીમાં એ લેખયુક્ત પબાસણ અમે જોયેલું. ડા. શાહે તે લેખ વાંચી ઉતારી પણ લીધેલો. પણ તેમણે પછીથી તે પ્રકાશિત કર્યા કે કેમ તેની માહિતી પ્રાપ્ત નથી. પ્રસ્તુત લેખ મુનિસુવ્રત જિનની કરાવેલ દેવકુલિકા સંબંધ હતો એવું સ્મરણ છે.
૩૮. કેમકે આબ્રમકૃત પુનરુદ્ધારની મિતિ ઈ. સ. ૧૧૬૪ કે ૧૧૬૬ છે.
૩૯. *A Discriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Pattan*. Vol. I, G.O.S. LXXVI, Ed. C. D. Dalal, Baroda 1937, Page 322, શ્લોક ૮૧.
૪૦. *Catalogue of Palm-leaf Manuscripts in the Śāntinātha Jain Bhandāra Cambay Pt.2*, G.O.S. 149, Ed. Muni Punyavijaya, Baroda, 1966. P. 341.
૪૧. *Ibid*, p. 384.
૪૨. જીવાનુશાસન, હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવલી : ૧૭, સંશો. ભગવાનદાસ પ્રભુદાસ વીરચંદ, પાટણ વિ. સં. ૧૯૮૪ / ઈ. સ. ૧૯૨૮, પૃ. ૧૧.
૪૩. જૈન સ્તોત્ર સંચય, વિભાગ ૫, આગમોદ્ધારક ગ્રંથમાલા : દ્વિતીય મણકો, સં. લાલભાગર ગણિ, સુરત વિ. સં. ૨૦૪૦ / ઈ. સ. ૧૯૮૪, પૃ. ૯૦.
૪૪. જુઓ મધુસૂદન ઢાંકી, સંગમસૂરિકૃત સંસ્કૃતભાષાબદ્ધ 'ચૈત્યપરિપાટીસ્તવ' નિર્ગમ્ય ૩, અમદાવાદ

ઈં સં ૨૦૦૧, પૃ ૭૩થી ૮૫.

૪૫. હાલ મૂળ શ્રોત હાથવગું ન હોઈ તેનો સંદર્ભ ટાંકી શક્યો નથી.

૪૬. જુઓ સાધારણાંક સિદ્ધસેનસૂરિ વિરચિત પ્રાકૃતભાષાબદ્ધ 'સકલ-તીર્થ-સ્તોત્ર', સં ૨૦ મં શાહ, સંબોધિ, પુ ૭, અં ૧-૪ અમદાવાદ એપ્રિલ ૧૯૭૮ જાન્યુઆરી ૧૯૭૯, પૃ ૯૫-૧૦૦.

૪૭. એજન.

૪૮. એજન.

૪૯. જુઓ પ્ર ૦ ચ ૦ "વિજયસિંહસૂરિ ચરિતમ્," પૃ ૪૫.

૫૦. જુઓ "નેમિ-સ્તુતિકાર વિજયસિંહસૂરિ વિશે," પ્રો. એમ. એ. ઢાંકી, સ્વાધ્યાય, પુ ૨૨.૧, વડોદરા વિં સં ૨૦૪૦ / ઈં સં ૧૯૮૪.

૫૧. એજન.

૫૨. એજન.

૫૩. ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ, શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળા, પુષ્પ ૩૩૫, કર્તા પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, વડોદરા ૧૯૬૩, પૃ ૩૨૭-૩૨૯.

૫૪. ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ, સં લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, સિધી જૈન ગ્રંથમાલા, ગ્રંથાંક ૨૮, મુંબઈ ઈં સં ૧૯૫૬, પૃ ૧૬૦.

૫૫. જુઓ પ્ર ૦ ચ ૦ "શ્રી મલ્લાદિ સૂરિ ચરિતમ્" પૃ ૭૮.

૫૬. હાલ પ્રસ્તુત લેખ છપાયો છે તે શ્રોત હાથવગું ન હોઈ અહીં તે અંગેની નોંધ લઈ શક્યો નથી.

૫૭. પ્ર ૦ ચ ૦ પૃ ૭૯.

૫૮. જુઓ, "વાદીન્દ્ર મલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણનો સમય," ડૉ. જિતેન્દ્ર બી. શાહ, નિર્ગન્થ, પ્રથમ અંક, અમદાવાદ ૧૯૯૫, પૃ ૧થી ૧૧.

૫૯. હાલ આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી સંદર્ભ ટાંકી શક્યો નથી.

૬૦. મને એવું સ્મરણ રહ્યું છે કે સ્વ. મુનિવર પુણ્યવિજયજીએ આવું ક્યાંક નોંધેલું છે.

૬૧. કહાવલિના સમય-વિનિર્ણય માટે જુઓ મારો લેખ "કહાવલિ-કર્તા ભદ્રેશ્વર સૂરિના સમય વિશે," સંબોધિ, પુ ૧૨, અં ૧-૪ અમદાવાદ- ૧૯૮૩-૮૪.

૬૨. આ બે ગણતરીમાંથી પહેલી, પરંપરા અનુસારની છે અને બીજી હર્ષન યકોબીની ગણતરી અનુસાર છે.

૬૩. *Prakrit Proper Names - Part - II*, L. D. Series No. 37, Com. Mohanlal Mehta, K. Risabh Chandra, Ahmedabad 1972, p. 662.

+ આ તીર્થ સંબંધમાં કેટલીક ઉપયોગી ચર્ચા મુંબઈવાળા ધનપ્રસાદ ચંદાલા મુનશીના "ભૃગુકચ્છ-ભરુચનો શકુનિકાવિહાર," નામક શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૭, ક્રમાંક ૭૩, ૭૪, ૭૫, અંક ૧, ૨, ૩ (દીપોત્સવી અંક) અમદાવાદ વિં સં ૧૯૯૭-૯૮ / ઈં સં ૧૯૪૧, અંતર્ગત પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.